

Tadeusz P. Rutkowski

Adam Bromberg i „encyklopedyści”

Kartka z dziejów inteligencji w PRL

Adam Bromberg i „encyklopedyści”

Tadeusz P. Rutkowski

Adam Bromberg i „encyklopedyści”

Kartka z dziejów inteligencji w PRL

Recenzenci

Andrzej Chojnowski

Andrzej Paczkowski

Projekt okładki i stron tytułowych

Jakub Rakusa-Suszczewski

Redaktor prowadzący

Szymon Morawski

Redakcja

Jan Wojnowski

Redakcja techniczna

Zofia Kosińska

Korekta

Grażyna Pachnik

Skład i łamanie

LogoScript

Ilustracja na okładce

Adam Bromberg z *Atlasem świata*, początek lat 60. XX w.

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010

ISBN 978-83-235-0696-6

ISBN 978-83-235-1162-5 (Pdf)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

<http://www.wuw.pl>; e-mail: wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy WUW: tel. (0 48 22) 55-31-333; e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: <http://www.wuw.pl/ksiegarnia>

Wydanie I

Spis treści

Wykaz skrótów	6
Wstęp	9
Rozdział I. Adolf Bromberg – sylwetka (1912–1956)	13
Rozdział II. Sukces i klęska (1956–1965)	70
1. PWN po październiku 1956 r.	70
2. Wydawnictwa encyklopedyczne PWN	84
3. Zwiastuny kłopotów (1963–1964)	91
4. Kontrola Najwyższej Izby Kontroli w PWN: przebieg i rezultaty. . .	120
5. Władze PRL wobec wyników kontroli NIK	142
6. Reminiscencje (1965–1967)	175
Rozdział III. „Encyklopedyści”	190
1. Początek sprawy	190
2. Marcowe rozwinięcie	229
3. Powrót „sprawy Bromberga”	266
Zakończenie	282
Bibliografia	292
Spis zdjęć	297
Indeks osobowy	299

Wykaz skrótów

AAN	– Archiwum Akt Nowych
AK	– Armia Krajowa
AL	– Armia Ludowa
AUW	– Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego
BPanc.	– Brygada Pancerna
BP	– Biuro Polityczne (KC PZPR)
BPiDO MSW	– Biuro Paszportów i Dowodów Osobistych MSW
CAW	– Centralne Archiwum Wojskowe
CHZ	– Centrala Handlu Zagranicznego
CKW	– Centralna Komisja Wydawnicza
CUWPGiK	– Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa
CZB	– Centralny Zarząd Bibliotek
DKKP	– Dzielnicowa Komisja Kontroli Partyjnej
DP	– Dywizja Piechoty
DSP	– Dom Słowa Polskiego
EW	– <i>Encyklopedia współczesna</i>
GKBZHwP	– Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
GUKPpiW	– Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk
GUS	– Główny Urząd Statystyczny
GZI WP	– Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego
GZP-W WP	– Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy Wojska Polskiego
IH PAN	– Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk
IH UW	– Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego
IKKN	– Instytut Kształcenia Kadr Naukowych KC PZPR
INS	– Instytut Nauk Społecznych KC PZPR
IPN	– Instytut Pamięci Narodowej
KC PZPR	– Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
KD PZPR	– Komitet Dzielnicowy PZPR
KG MO	– Komenda Główna Milicji Obywatelskiej

KiW	– Książka i Wiedza
KO	– Kontakt Operacyjny (SB)
KP (k.p.)	– Kontakt Poufny (SB)
KPA	– Komunistyczna Partia Austrii
KPP	– Komunistyczna Partia Polski
KPZU	– Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy
KRN	– Krajowa Rada Narodowa
KUK	– Komitet Upowszechniania Książki
KU PZPR	– Komitet Uczelniany PZPR
KW PZPR	– Komitet Wojewódzki PZPR
KZMP	– Komunistyczny Związek Młodzieży Polski
MBP	– Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego
MEN	– Ministerstwo Edukacji Narodowej
MEoP	– <i>Mała encyklopedia o Polsce PWN</i>
MEP	– <i>Mała encyklopedia powszechna PWN</i>
MHZ	– Ministerstwo Handlu Zagranicznego
MKiSz	– Ministerstwo Kultury i Sztuki
MKP	– Ministerstwo Kontroli Państwowej
MO	– Milicja Obywatelska
MOiSzW	– Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego
MON	– Ministerstwo Obrony Narodowej
MOPR	– Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom
MSW	– Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSZ	– Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MS	– Ministerstwo Sprawiedliwości
MSzW	– Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego
MSzWiN	– Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego i Nauki
MW	– Marynarka Wojenna
NIK	– Najwyższa Izba Kontroli
NKWD	– Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł
NRD	– Niemiecka Republika Demokratyczna
NRF	– Niemiecka Republika Federalna
NSZ	– Narodowe Siły Zbrojne
OMS „Życie”	– Organizacja Młodzieży Socjalistycznej „Życie”
ONR	– Obóz Narodowo-Radykalny
PAN	– Polska Akademia Nauk
PIW	– Państwowy Instytut Wydawniczy
PKPG	– Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego
PKWN	– Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
POP PZPR	– Podstawowa Organizacja Partyjna PZPR
pp	– pułk piechoty
PPR	– Polska Partia Robotnicza
PPS	– Polska Partia Socjalistyczna
PRL	– Polska Rzeczpospolita Ludowa
PSZ	– Polskie Siły Zbrojne
PWN	– Państwowe Wydawnictwo Naukowe

PZPR	– Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
PZWS	– Państwowe Zakłady Wydawnicw Szkolnych
RM	– Rada Ministrów
RP	– Rzeczpospolita Polska
RPPS	– Robotnicza Partia Polskich Socjalistów
SB	– Służba Bezpieczeństwa
SGPiS	– Szkoła Główna Planowania i Statystyki
SK	– Składnica Księgarska
SP	– Służba Polsce
TASS	– Tielegrafnoje Agientstwo Sowietskogo Sojuza
TRZZ	– Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich
TW (t.w.)	– Tajny Współpracownik (SB)
UAM	– Uniwersytet Adama Mickiewicza
UB	– Urząd Bezpieczeństwa
UMCS	– Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej
URM	– Urząd Rady Ministrów
UW	– Uniwersytet Warszawski
UWL	– Urząd Wojewódzki we Lwowie
WEP	– <i>Wielka encyklopedia powszechna PWN</i>
WIH	– Wojskowy Instytut Historyczny
WKP(b)	– Wszeczwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików)
WP	– Wojsko Polskie
WSNS	– Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR
WUML	– Wieczorowy Uniwersytet Marksizmu-Leninizmu
WW	– Wydział Wojskowy KPP/KPZU
WZK	– Wojskowe Zakłady Kartograficzne
ZAMP	– Związek Akademickiej Młodzieży Polskiej
ZBOWiD	– Związek Bojowników o Wolność i Demokrację
ZG	– Zarząd Główny
ZMK	– Związek Młodzieży Komunistycznej
ZMW	– Związek Młodzieży Wiejskiej
ZNE PAN	– Zakład Nauk Ekonomicznych PAN
ZNP	– Związek Nauczycielstwa Polskiego
ZPP	– Związek Patriotów Polskich
ZP-W	– Zarząd Polityczno-Wychowawczy (WP)
ZSRR	– Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Wstęp

Historiografia Polski Ludowej, mimo ogromnego postępu badań w ostatnich latach, zawiera wciąż wiele luk i obszarów niezbadanych w sposób wyczerpujący. Do takich tematów należą z pewnością kwestie związane z funkcjonowaniem inteligencji w strukturach komunistycznego państwa oraz polityką naukową i kulturalną władz PRL. Próbę wypełnienia jednej z takich luk w okresie pierwszych 25 lat PRL, stanowi niniejsza praca. Poświęcona jest ona dwóm łączącym się sprawom: osobie i historii życia Adolfa (Adama) Bromberga¹, polskiego komunisty, oficera ludowego Wojska Polskiego, następnie wydawcy, dyrektora Państwowego Wydawnictwa Naukowego w latach 1953–1965, oraz związanej z nim sprawie tzw. encyklopedystów – autorów i redaktorów haseł w *Wielkiej encyklopedii powszechnej PWN*, którzy stali się przedmiotem nagonki prasowej w latach 1967–1968 i przeprowadzonej w jej rezultacie czystki personalnej w PWN. Obie te kwestie znalazły już swoje odbicie w historiografii, brak jest jednak ich wyczerpującej analizy opartej na szerokiej kwerendzie źródłowej².

Sam Adam Bromberg pozostawił po sobie kilka publikacji o charakterze autobiograficznym. Najobszerniejszą z nich jest książka Henryka Grynberga *Memorbuch*, będąca literacką transkrypcją relacji Bromberga³. Mimo, że trudno ją określić jako jego autobiografię, znaczna ilość zawartych w niej informacji biograficznych, w sferze faktograficznej w dużym stopniu zgodnych z innymi przekazami, jak również fakt, że jest ona traktowana jako przekaz źródłowy

¹ W 1955 r. Bromberg zmienił urzędowo swoje imię z Adolf na Adam Adolf. W książce będącej przedmiotem niniejszej pracy posługiwano obydwojmi imionami, zgodnie z chronologią ich używania przez jej bohatera.

² Świadczy o tym podstawowa monografia wydarzeń marcowych pióra Jerzego Eislera *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, gdzie omówienie tej sprawy jest powierzchowne i niewolne od błędów. Lepiej, choć tylko w odniesieniu do lat 1967–1968, omówiona jest sprawa WEP w książce Piotra Osęki *Marzec '68*, Warszawa 2008.

³ H. Grynberg, *Memorbuch*, Warszawa 2000.

przez historyków zajmujących się tym okresem, sprawiają, że uznałem za celowe wykorzystanie jej przy odtworzeniu biografii Bromberga⁴. Obszerną relację z życia Bromberga zawierają także wywiady, jakie przeprowadził z nim na początku lat 90. Tomasz Jastrun⁵. Trzeba jednak podkreślić, że relacje Bromberga niewolne są od informacji nieścisłych, różnią się także między sobą przedstawieniem niektórych zagadnień. Wyraźna jest również skłonność ich autora do unikania niewygodnych dla niego kwestii, a także powiększania swoich osiągnięć i odgrywanej roli.

Niewiele danych na temat działalności Bromberga zawierają wydane dotychczas wspomnienia i dokumenty. Sporo informacji o działalności samego PWN i jego pracownikach zawiera publikacja wspomnieniowa *Alfabet PWN*, wydana w 1997 r. staraniem Koła Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek w Wydawnictwie Naukowym PWN⁶. Pomocą w odtworzeniu działalności i poglądów Bromberga zarówno w latach 40. i 50., jak i w okresie późniejszym, była kwerenda prasowa.

Kwerenda archiwalna objęła przede wszystkim akta personalne Adama Bromberga znajdujące się Centralnym Archiwum Wojskowym, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Ministerstwa Edukacji Narodowej oraz jego teczkę osobową działacza ruchu robotniczego przechowywaną w Archiwum Akt Nowych. Dla odtworzenia przebiegu jego służby w ludowym WP niezbędna okazała się kwerenda w aktach jednostek i instytucji wojskowych, w których służył: 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, 2 DP, 3 DP, 1 Brygady Pancerniej im. Bohaterów Westerplatte, Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego WP. Dla prześledzenia działalności Bromberga po wyjściu z wojska użyteczne były dokumenty Głównego Urzędu Wydawnictw, Poligrafii i Księgarstwa (którego był wiceprezesem) oraz Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego, znajdujące się w AAN. Jego działalność na stanowisku dyrektora PWN znajduje odbicie w materiałach Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego oraz Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR w AAN, a także w znajdujących się w Archiwum m. st. Warszawy aktach Podstawowej Organizacji Partyjnej PWN. Niestety nie udało mi się uzyskać dostępu do archiwum PWN, co utrudniło pełną ocenę działalności Bromberga jako dyrektora tego wydawnictwa⁷. W zes-

⁴ Por.: Grzegorz Berendt, *Gdańsk od niemieckości do polskości*, Biuletyn IPN 2006, nr 8–9, s. 57, 58, Dorota Degen, *Miodowe miesiące. Początki Państwowego Wydawnictwa Naukowego (1951–1956)*, Toruń 2004, s. 12, 194, P. Osęka, *Marzec '68*, op. cit., s. 178.

⁵ „Encyklopedysta”. Z Adamem Brombergiem rozmawiał Tomasz Jastrun, „Ex Libris”, dodatek do „Życia Warszawy”, marzec 1993. Biedni inteligenci. Z Adamem Brombergiem rozmawia Tomasz Jastrun, „Ex Libris”, dodatek do „Życia Warszawy”, kwiecień 1993, *W pułapce świata. Z Adamem Brombergiem rozmawia Tomasz Jastrun*, „Ex Libris”, dodatek do „Życia Warszawy”, maj 1993.

⁶ *Alfabet PWN. Ludzie, książki, lata, wspomnienia*, Warszawa 1997. W książce tej jest również zamieszczona odpowiedź A. Bromberga na ankietę biograficzną, zawierająca jednak sporo nieścisłości.

⁷ Na prośbę w tej sprawie skierowaną 7 września 2007 r. do Prezesa Zarządu Wydawnictwa Naukowego PWN nie otrzymałem odpowiedzi.

pole MSzW, jak i w znajdujących się w Archiwum MEN dokumentach Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego oraz aktach osobowych Bromberga brak jest dokumentów dotyczących okoliczności jego dymisji ze stanowiska dyrektora PWN, jak i działalności tego wydawnictwa w analizowanym okresie⁸. Istotne dokumenty dotyczące PWN znajdują się w zespole Najwyższej Izby Kontroli, również przechowywanym w AAN. Sprawa tzw. encyklopedystów znajduje obszerne odbicie w materiałach Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR, POP PZPR w PWN i Komitetu Warszawskiego PZPR. Istotnym źródłem była tu także kwerenda w prasie, zarówno centralnej, jak i regionalnej.

Zbadanie działań SB wobec PWN podejmowanych w latach 1963–1970 jest utrudnione ze względu na zniszczenie (w 1974 r.!) tzw. Sprawy Obiektowej PWN kryptonim „Wydawca”, zawierającej akta inwigilacji tej instytucji⁹. Można je jednak chociaż w części odtworzyć dzięki zachowanym materiałom rozpracowań: Adama Bromberga, Jerzego Baumrittera, Lucyny Majzner, Roberta Maxwella, Stefana Staszewskiego i Alfreda Windholza¹⁰. W aktach tych, jak również materiałach rozpracowania Stefana Kurowskiego, znajdują się także kopie dokumentów dotyczących działalności PWN i sprawy „encyklopedystów”¹¹.

Nie zachowały się akta sprawy karnej wytoczonej w 1970 r. Brombergowi przed Sądem Okręgowym w Warszawie, co uniemożliwiło pełne zbadanie przyczyn wszczęcia śledztwa w sprawie Bromberga, jego przebiegu, a następnie umorzenia sprawy¹².

Adam Bromberg nie doczekał się dotąd obszerniejszej biografii. Jego działalność w latach 40. i 50. jako wydawcy częściowo opisał w źródłowych pracach dotyczących polityki wydawniczej w okresie 1944–1955 Stanisław A. Kondek¹³. Natomiast okoliczności usunięcia Bromberga ze stanowiska dyrektora PWN, a następnie sprawa „encyklopedystów”, znalazły swoje odbicie w literaturze dotyczącej marca 1968 r. Jako pierwszy pisał o tym Piotr Skwiciński w „Res Publice”¹⁴. Dość obszerne, choć – jak już wspomniano – powierzchowne i nie-

⁸ Przechowywane w Archiwum MEN akta personalne Bromberga są zdekompletowane: znajduje się w nich tylko kilka opinii personalnych z lat 1956–1960 oraz 2 wnioski odznaczeniowe. Brak nawet dokumentalnej podstawy wystawionego w 1970 r. zaświadczenia o przebiegu pracy.

⁹ Taką informację uzyskałem od Biura Archiwizacji i Udostępniania Dokumentów IPN w Warszawie, w piśmie z dn. 1 lutego 2006 r. Sprawy Obiektowe, zgodnie z instrukcją w sprawie pracy operacyjnej wprowadzoną zarządzeniem ministra spraw wewnętrznych nr 006/70 z 1.02.1970 r., zakładane były na instytucje, które SB obejmowała stałą ochroną.

¹⁰ IPN BU 01224/348, IPN BU 01178/983, IPN BU 01224/367, IPN BU 01224/1817, IPN BU 01224/1865, IPN BU 01224/1790.

¹¹ IPN BU 0204/11.

¹² Według pisma wiceprezesa Sądu Okręgowego w Warszawie do autora z dn. 29.07.2008 r. akta sprawy Bromberga sygn. IV Kow 51/70 zostały zniszczone 11.09.1984 r. zgodnie z obowiązującymi w tamtych czasach przepisami archiwalnymi.

¹³ S.A. Kondek, *Papierowa rewolucja: oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955*, Warszawa 1999, idem, *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 1993.

¹⁴ P. Skwiciński, *Encyklopedyści '68*, „Res Publica” 1990, nr 1, s. 75–84.

wolne od błędów, omówienie tych kwestii zamieścił Jerzy Eisler w wydanej w 1991 r. książce *Marzec 1968 r. Geneza, przebieg, konsekwencje*, które następnie powtórzył ze stosunkowo niewielkimi uzupełnieniami w nowej monografii dotyczącej wydarzeń 1968 r. w Polsce¹⁵. Ciekawą, choć niepełną analizę sprawy „encyklopedystów”, opartą na materiałach KC i wspomnieniach pracowników PWN, zamieścił w „Magazynie Gazety Wyborczej” Piotr Osęka¹⁶. Kampanię „antysyjonistyczną” w okresie wydarzeń marcowych 1968 r., dotyczącą także sprawy *Wielkiej encyklopedii powszechnej*, omówili wnikliwie Dariusz Stola i P. Osęka¹⁷.

Praca niniejsza została podzielona na trzy zasadnicze części. Pierwszą stanowi stosunkowo szeroko zarysowana biografia Adama Bromberga doprowadzona do 1956 roku¹⁸. Druga część zawiera analizę działalności PWN w latach 1956–1965 oraz okoliczności, które doprowadziły do dymisji Bromberga ze stanowiska jego dyrektora i reorganizacji wydawnictwa. Część trzecia jest rekonstrukcją mechanizmu powstania sprawy „encyklopedystów”, nagonki na twórców *Wielkiej encyklopedii powszechnej* i PWN oraz okoliczności wszczęcia sprawy karnej, a następnie aresztowania i procesu Bromberga (1968–1970). Mam nadzieję, że tak obszerne przedstawienie tej sprawy przyczyni się do lepszego poznania dziejów PRL w pierwszych dwudziestu pięciu latach jej istnienia.

Książka ta wiele zawdzięcza recenzentom: prof. prof. Andrzejowi Chojnowskiemu i Andrzejowi Paczkowskiemu, których opinie pozwoliły na pełniejsze przedstawienie opisywanych w niej wydarzeń. Wdzięczność winien jestem również Ewie Koźmińskiej-Frejłak za trud przeczytania maszynopisu i cenne uwagi oraz p. Ewie Pirek z Czytelni Jawnej IPN za życzliwość i cierpliwość.

*

Od redakcji: Zachowano swoiste cechy językowo-stylistyczne cytowanych dokumentów (m.in. protokoły urzędowe i partyjne, meldunki wojskowe, donosy, raporty i korespondencja funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa), nie korygując charakterystycznych niezręczności i błędów oryginału.

¹⁵ J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza – przebieg – konsekwencje*, Warszawa 1991, op. cit., s. 340–342, idem *Polski rok 1968*, op. cit., s. 158–164, 593.

¹⁶ P. Osęka, „Encyklopedyści”, „Magazyn Gazety Wyborczej”, 6.03.1998. Skróconą wersję tego artykułu Osęka włączył do swojej książki *Marzec '68*, op. cit.

¹⁷ P. Osęka, *Syjniści, inspiratorzy, wichrzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Warszawa 1999, D. Stola, *Kampania syjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa 2000.

¹⁸ Uznałem za stosowne rozbudować szerzej tę część książki, wychodząc z założenia, że obszerne ukazanie początków kariery politycznej i zawodowej A. Bromberga pozwoli na lepsze zrozumienie sytuacji, w jakich się znajdował i działał, jak również odbioru jego osoby przez współczesnych.

Rozdział I

Adolf Bromberg – sylwetka (1912–1956)

Bohater niniejszej książki Adolf Bromberg urodził się 12 marca 1912 roku w Lublinie w rodzinie zamożnego żydowskiego kupca i przedsiębiorcy. Jego ojciec Symcha (Szymon) Bromberg, pochodził z ubogiej rodziny szcztokarzy z Międzyrzecza Podlaskiego, a karierę zrobił dzięki ożenkowi z młodszą od niego o ponad 10 lat, pochodzącą z zamożnej lubelskiej rodziny żydowskiej Gitlą (Gustawą) Borenstein¹. Dzięki temu ożenkowi i własnej obrotności S. Bromberg był m.in. właścicielem składów i suszarni chmielu, zajmował się także handlem. Oprócz Adolfa, posiadał jeszcze trzech synów i córkę, ale jego dochody wystarczały na dostatnie, wręcz luksusowe, jak na ówczesne czasy życie. Podczas I wojny światowej rodzina Brombergów została w 1915 r. ewakuowana w głąb państwa carów, do Żytomierza, a następnie do Odessy, gdzie ojciec Adolfa w dalszym ciągu prowadził interesy, które zakończyły się wraz z objęciem władzy przez bolszewików². Aresztowany za handel kosztownościami, wydostał się z więzienia dzięki pomocy współnika i wrócił do Polski, według relacji syna, jako zdecydowany wróg komunizmu. Do Lublina wróciła wcześniej także matka Adolfa, wraz z dziećmi.

W II Rzeczypospolitej interesy Symchy Bromberga nadal szły dobrze, umacniała się także jego pozycja w życiu społecznym Lublina. Był on m.in. członkiem Zarządu Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Lublinie, a także wiceprezesem Lubelskiej Izby Przemysłowo-Handlowej. W 1927 r. wstąpił do nowo powstałego Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, organizacji stanowiącej polityczne zaplecze rządów Józefa Piłsudskiego.

Wychowywany w żydowskiej tradycji religijnej i kulturowej, ale w liberalnej atmosferze, Adolf Bromberg, podobnie jak wielu podobnych mu synów za-

¹ Robert Kuwałek, *Czy Lublin miał żydowskie elity?*, „Scriptores” 2003, nr 1, s. 105. Symcha Bromberg urodził się w 1881 r., a Gitla Borenstein w 1892 r. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), akta personalne A. Bromberga, Archiwum UW (AUW) akta osobowe A. Bromberga.

² H. Grynberg, op. cit., s. 16.

możnych rodzin żydowskich, związał się z ruchem komunistycznym. W 1927 r., jako uczeń Gimnazjum Humanistycznego Towarzystwa Zakładania Szkół Żydowskich w Lublinie, wstąpił do Związku Młodzieży Szkolnej będącego filią Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej³. Działalność ta, początkowo stosunkowo niewinna, z czasem przybrała coraz większe rozmiary obejmując, poza rozrzucaniem ulotek i malowaniem haseł komunistycznych, także drukowanie na zakupionym powielaczu ulotek i materiałów KZMP⁴. W 1930 r., na krótko przed egzaminem maturalnym, koło w którym działał Bromberg zostało rozbite przez policję, która znalazła u aresztowanego jej członka Nissenbauma powielacz. Z poważnych tarapatów wyratowały Bromberga pieniądze i wpływy jego ojca w obozie rządzącym⁵. Dzięki nim w całej sprawie konsekwencje poniósł tylko aresztowany (a następnie skazany) Nissenbaum, a Bromberg i jego koledzy zostali dopuszczeni do matury, którą Bromberg zdał w maju i czerwcu 1930 r.⁶ Trudno określić ówczesny stopień zaangażowania Bromberga w ruchu komunistycznym – on sam raczej go bagatelizował – tak przynajmniej wynika z interpretacji H. Grynberga. Nie mogły one być jednak czysto przypadkowe i powierzchowne, o czym świadczy dalsza kariera Bromberga w Komunistycznej Partii Polski⁷.

Zaraz po zdaniu matury Adolf Bromberg opuścił Polskę – w obawie przed skutkami procesu Nissenbauma – i udał się do Wiednia. Tam rozpoczął studia w Wyższej Szkole Handlu Zagranicznego (Hochschule für Welthandel), jednocześnie nawiązując kontakt z Komunistyczną Partią Austrii⁸. Rozpoczął także pracę w księgarni, zdobywając pierwsze szlify w tym zawodzie. Stopień zaangażowania się 18-letniego Bromberga w działalność w KPA trudno określić. W relacji wykorzystanej przez Grynberga Bromberg mówił tylko o pracy w komisji ekonomicznej KPA i pobycie na dwutygodniowym szkoleniu w Berlinie⁹. Jednak w ankiecie personalnej wypełnionej w wojsku podał, że był członkiem

³ Życiorys A. Bromberga z dn. 10.08.1967 r., AAN teczka osobowa A. Bromberga, sygn. 11291, k. 1.

⁴ Ibidem, H. Grynberg, op. cit., s. 35, 36.

⁵ Ibidem, s. 36, 37.

⁶ Jak stwierdził sam Bromberg: Nissenbaum *sypanął nas wszystkich, ale wypuszczony „na wabika” uprzedził o wyspie*. Życiorys A. Bromberga, z dn. 10.08.1967 r., AAN t.o. A. Bromberga, sygn. 11291, k. 1. Odpis świadectwa dojrzałości A. Bromberga, Lublin 13.06.1930 r. Bromberg uzyskał następujące oceny: religia: bardzo dobrze, język polski – dobrze, język łaciński – dostatecznie, język francuski – dostatecznie, historia wraz z nauką o świecie współczesnym – dobrze, fizyka wraz chemią – dobrze, matematyka – dobrze.

⁷ W znajdującym się w teście osobowej A. Bromberga założonej w Zakładzie Historii Partii przy KC PZPR *Oświadczeniu* Juliana Finkielsztajna działalność Bromberga w KZMP opisana jest następująco: *Będąc w latach 1927–1928 związany z lubelskim O[kręgowym] K[omitetem] KZMP (latem 1928 r. byłem jego Sekretarzem), wiadomo mi było, iż tow. Adam Bromberg był jednym z najczynniejszych, najlepiej się zapowiadających aktywistów szkolnych w lubelskiej organizacji KZMP*, AAN t.o. A. Bromberga, sygn. 11291, k. 11.

⁸ Według relacji Bromberga, wstąpił on do KPA po pobiciu go, jako Żyda, przez bojówki nazistowskie. H. Grynberg, op. cit., s. 42, 43.

⁹ Ibidem, s. 43, 44.

Wydziału Propagandy oraz Wydziału Informacji i Wydziału Prasowego KPA – co świadczyłoby o znacznie większym zaangażowaniu Bromberga w działalność komunistyczną niż wynika to z jego późniejszej relacji.

W 1932 r., po prawie dwuletnim pobycie w Austrii, Bromberg wrócił do Polski po zakończeniu procesu Nissenbauma, który odwołał swoje zeznania złożone w śledztwie, dzięki czemu jego towarzysze pozostali bezkarni¹⁰. Wkrótce po powrocie Bromberg został skierowany przez władze KPP do Lwowa, gdzie objął funkcję sekretarza Wydziału Wojskowego (w żargonie partyjnym tzw. wojskówki) Okręgowego Komitetu Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy (autonomicznej części KPP) w tym mieście. Według książki Grynberga na to stanowisko polecił go zaprzyjaźniony z nim z czasów austriackich komunista Jan Bäcker¹¹. Jest to prawdopodobne, jednak trudno przyjąć, aby na tak istotną funkcję wyznaczono zupełnie nieznanego człowieka. Musiały istnieć jakieś przesłanki, dla których nominacja ta doszła do skutku. Trzeba pamiętać, że Wydział Wojskowy KPP zajmował się dywersją ideologiczną w Wojsku Polskim i w związku z tym był jedną z najbardziej zakonspirowanych i ważnych komórek tej partii¹². Nominacja ta, dość zaskakująca jak na młodego wiekiem i stażem działacza, może również świadczyć o jego ówczesnych (nawiązanych w Austrii) związkach z wywiadem sowieckim, który faktycznie nadzorował Wydział Wojskowy KPP¹³. Kierownictwo „wojskówki” we Lwowie Bromberg przejął od Zdzisława Karla¹⁴. Dla zakamuflowania swojej faktycznej działalności podjął studia historyczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, zatrudnił się także w wypożyczalni książek „Lektura”. Według relacji Bromberga kierowana przez niego komórka

¹⁰ Nissenbaum został skazany na 4 lata więzienia, ale jak wynika z książki Grynberga za wycofanie zeznań został wynagrodzony przez rodziców członków grupy.

¹¹ Jan Bäcker pojechał na wakacje do Lwowa i dowiedział się, że aresztowano kierownika tamtejszej „wojskówki”, Borkowicza, więc polecił mnie na jego miejsce. H. Grynberg, op. cit., s. 45.

¹² Mariusz Krzysztofiński, *Działalność Wydziałów Wojskowych Komunistycznej Partii Polski i Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy na terenie Dowództwa Okręgu nr X w Przemysłu w latach 1924–1938*, „Glaukopis” 2007–2008, nr 9–10, s. 139–148. W przechwyconej w 1931 r. przez polski kontrwywiad instrukcji komunistycznej *Konieczność znaczenia [sic!] roboty wśród armii*, za główne cele propagandy komunistycznej w wojsku uznawano: *doprowadzenie do dezorganizacji i rozkładu systemu obronnego państw kapitalistycznych (w tym również Polski) oraz stworzenie takiej sytuacji, w której ich siły zbrojne tracą zdolności bojowe, a podczas konfliktu z ZSRS przejdą na jego stronę*. Ibidem, s. 142.

¹³ W książce Grynberga związek WW z wywiadem sowieckim jest wyraźnie zbagatelizowany. H. Grynberg, op. cit., s. 53. Pytanie T. Jastruna o związki WW z sowieckim wywiadem i charakter jego działalności (*Brzmi to dosyć okropnie, ta „wojskówka”. Jeśli się weźmie pod uwagę, że ta organizacja praktycznie była w rękach sowieckiego wywiadu – bo jak mogło być inaczej – to, co robiliście było prawdziwą dywersją*) Bromberg pozostawił bez odpowiedzi. *Biedni inteligenci...*, op. cit.

¹⁴ Z. Karl w *Oświadczeniu* z dn. 25.08.1967 r. pisał o tym następująco: *Pod koniec roku 1932 przekazywałem mu we Lwowie Wydział Wojskowy przy OK [Okręgowym Komitecie] KPZU. Przekazywałem mu wówczas przez kilka dni wszelkie kontakty, jakie mieliśmy w lwowskim garnizonie. Był on naznaczony wówczas na sekretarza lwowskiego Wydziału Wojskowego*. AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 6.

utrzymywała kontakt z około 80 żołnierzami, którym dostarczano materiały propagandowe KPP i wpływno na nich, by zachowywali się umiarkowanie w czasie tłumienia strajku rolnego chłopów ukraińskich¹⁵. 4 czerwca 1934 r. kontrwywiad wojskowy zlikwidował komórkę kierowaną przez Bromberga dzięki prowokatorowi – żołnierzowi nazwiskiem Bolanowski¹⁶. Wraz z Brombergiem aresztowana została jego łączniczka Dora Freud i jeden z żołnierzy nazwiskiem Wróbel. Osadzony we lwowskim więzieniu „Brygidki”, przy ul. Kazimierzowskiej, Bromberg został oskarżony przed sądem wojskowym o szpiegostwo. Wynajęty przez rodzinę adwokat zdołał jednak obalić argumenty prokuratury (sfalszowane, jak twierdził Bromberg), wobec czego sąd oddalił zarzut o szpiegostwo i sprawa została przekazana do Sądu Grodzkiego. Posiadając dobrych adwokatów, Bromberg dwukrotnie został uniewinniony przez ławę przysięgłych¹⁷. Ostatecznie jednak Sąd Okręgowy we Lwowie 13 marca 1935 r. skazał go na karę 3,5 roku więzienia za działalność komunistyczną¹⁸. Po wyroku (zmniejszonym wkrótce w wyniku amnestii do 2,5 roku) Bromberg został przeniesiony do więzienia we Wronkach, a następnie w Koronowie. W czasie uwięzienia brał czynny udział w działalności komun więziennych zrzeszających odbywających kary członków KPP – *przez cały czas pobytu w więzieniu byłem zdyscyplinowanym członkiem komuny więziennej z reguły we władzach komuny*¹⁹. Według własnej relacji, w więzieniu we Lwowie miał kontakt z Mieczysławem Leszem, Emanuelem Planerem i Franciszkiem Mazurem, we Wronkach natomiast z Alfredem Lampem, a w Koronowie także z Mazurem²⁰.

¹⁵ Życiorys A. Bromberga z dn. 10.08.1967 r., AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 2.

¹⁶ Według relacji Bromberga podstawą aktu oskarżenia były sfalszowane przez policję ulotki. H. Grynberg, op. cit., s. 53, 54, *Biedni inteligenci ...*, op. cit., s. 11. Informacji o aresztowaniu Bromberga (i w ogóle jakiegokolwiek członka WW KPZU we Lwowie) brak zarówno w miesięcznych sprawozdaniach o stanie bezpieczeństwa opracowywanych przez Wydział Bezpieczeństwa Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie, jak i wysyłanych do MSW meldunkach doraźnych z 1934 r. (choć te ostatnie nie zachowały się w komplecie). Wiązało się to prawdopodobnie z faktem aresztowania go pod zarzutem szpiegostwa, co pozostawało w gestii władz wojskowych. AAN Urząd Wojewódzki we Lwowie, sygn. 19 i 66.

¹⁷ H. Grynberg, op. cit., s. 53–56. W życiorysie z 10.08.1967 r., Bromberg podał, że bronili go znani adwokaci (Ignacy) Aleksandrowicz, (Lejb) Landau oraz początkujący w zawodzie, znany później prawnik komunistyczny Jerzy Sawicki. AAN to 11291, k. 2.

¹⁸ *Sprawozdanie z ruchu wywrotowego i stanu bezpieczeństwa za m. marzec 1935 r.*, Lwów 25.04.1935 r. AAN UWL 21, k. 17.

¹⁹ A. Bromberg, *Życiorys*, AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 2. W znajdującej się w AAN relacji Edmunda Szellera, przebywającego w tym samym, co Bromberg okresie w więzieniu w Koronowie, brak jest wspomnienia o Brombergu, co może świadczyć, że wyolbrzymiał on swoją rolę w działalności komuny. AAN Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. R-189, k. 91–93.

²⁰ A. Bromberg, *Życiorys*, AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 2. Co prawda Bromberg podał w *Życiorysie*, że utrzymywał kontakt ze Stanisławem Mazurem, ale niewątpliwie chodziło tu o Franciszka Mazurę, który w tym samym co on czasie przebywał w „Brygidkach” we Lwowie. O Franciszku, a nie Stanisławie Mazurze, mowa także w książce Grynberga, op. cit., s. 75. W dokumentach złożonych w Zakładzie Historii Partii KC PZPR brak jest informacji o wspólnym pobycie Bromberga w więzieniu z Marianem Buczkim, o czym mówił on w wywiadzie z T. Ja-

Część z nich zrobiła po wojnie znaczące kariery polityczne. Mazur był m.in. członkiem władz PPR/PZPR (w tym członkiem Biura Politycznego w latach 1950–1956 i Sekretarzem KC PPR/PZPR 1945–1956) oraz wicemarszałkiem Sejmu I kadencji. Lesz został m.in. podsekretarzem stanu w min. Górnictwa (1949–1953), zastępcą Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (1954–1957), ministrem handlu wewnętrznego (1957–1965) i I zastępcą przewodniczącego Komitetu Nauki i Techniki (w randze ministra)²¹. Lampe, który co prawda zmarł w 1943 r., do tego czasu odgrywał istotną rolę wśród polskich komunistów w ZSRR.

Opisując zachowanie Bromberga w więzieniu jeden z jego towarzyszy niedoli Jan Fuks pisał m.in.: *Należał do aktywu komuny więziennej i aktywu partyjnego w więzieniu. Z ramienia Zarządu Komuny kierował pracą kulturalno-oświatową. Pracował wiele ucząc towarzyszy. Z Koronowa wyszedł pod koniec 1936 r. (chyba w grudniu) z kontaktem partyjnym. – – . W więzieniu zachował się dzielnie biorąc aktywny udział we wszystkich walkach. Należał do czołowego aktywu*²². Zwolniony z więzienia 4.12.1936 r., Bromberg miał nawiązać kontakt z KPP: *Po wyjściu z więzienia udałem się Lwowa na umówiony kontakt z tow. Knollem, który polecił mi wyjazd ze Lwowa na legalną pracę w związkach zawodowych*²³. Wersja ta, podana przez Bromberga w życiorysie złożonym w Zakładzie Historii Partii, nie musi być jednak prawdziwa. Hermann Knoll, działacz KPZU we Lwowie, na którego powoływał się Bromberg, przebywał w tym czasie w więzieniu, skazany w kwietniu 1934 r. na 8 lat więzienia²⁴. Nie mógł być zatem kontaktem Bromberga w końcu 1936 r. Ponieważ jest bardzo prawdopodobne, że Bromberg znał Knolla z okresu swojej działalności we Lwowie, mógł podać jego nazwisko, aby usprawiedliwić fakt, że wyłączył się wówczas z czynnej działalności w KPP. Misyfikacja ta nie mogła zostać szybko wykryta, gdyż Knoll zmarł w 1943 r.

W każdym razie Bromberg, po wyjściu z więzienia nie podjął aktywnej działalności w strukturach KPP, wkrótce zresztą rozwiązanej przez Komintern. Wyjechał do Warszawy, gdzie podjął pracę jako sekretarz wydawnictwa F. Hoessick. Jeśli wierzyć książce Grynberga posadę tę zyskał podstępem, wykorzystując deklarację o rezygnacji z pracy swojego poprzednika²⁵. Pracę w wydawnictwie rozpoczął w lutym 1937 r. W tym czasie kierował nim Marian Sztajnsberg, wybitny wydawca. Mimo to firma była zadłużona i – także ze względu na rozrutny tryb życia jej właściciela – nie mogła wrócić do dawnej świetności²⁶.

strunem i o czym mowa jest w książce Grynberga. *Biedni inteligenci ...*, op. cit., H. Grynberg, op. cit., s. 72, 73.

²¹ Życiorys M. Lesza z grudnia 1967 r., AAN t.o. M. Lesza, sygn. 10557, k. 2.

²² *Oświadczenie* J. Fuksa z dn. 27.08.1967 r., AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 8.

²³ Życiorys A. Bromberga z dn. 10.08.1967 r., AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 2.

²⁴ Gereon Iwański, *Knoll Hermann*, w: *Słownik biograficzny działaczy ruchu robotniczego*, t. 3, Warszawa 1992, s. 27.

²⁵ H. Grynberg, op. cit., s. 77.

²⁶ Feliks Pieczętkowski, *Sztajnsberg Marian*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 381.

Ratując zachwianą podczas wielkiego kryzysu gospodarczego pozycję firmy, jej właściciel zaciągnął znaczne długi, publikował prace początkujących autorów na ich koszt, odsprzedawał także nakłady wydawanych przez siebie książek pośrednikom poniżej ich ceny katalogowej. Praca Bromberga w takim wydawnictwie nie była zatem dobrze płatna, ale niewątpliwie pozwoliła mu na zdobycie znacznego doświadczenia w prowadzeniu interesów w tej branży oraz nawiązanie licznych kontaktów, także w świecie literackim²⁷.

Jednocześnie z pracą zawodową Bromberg działał w Związku Pracowników Książki oraz – jak podawał – był w tym okresie w kontakcie z KPP za pośrednictwem Juliana Fuchsa i Emila Adlera²⁸. Ten ostatni poświadczał działalność związkową Bromberga następująco: *Tow. Adama Bromberga znam z okresu wspólnej pracy na terenie Zw. Zaw. Prac. Księgarskich w Warszawie w latach 1937–1939 [jako wieloletni pracownik wydawniczy byłem również działaczem tego Związku]. Wiadomo mi, że pracę tę wykonywał z polecenia partii do chwili jej rozwiązania i w duchu partyjnym po jej rozwiązaniu, co przejawiało się konsekwentnie w całej jego działalności*²⁹. Trudno ocenić, czy Bromberg faktycznie był wówczas związany z KPP i jaki charakter mógł mieć ten związek. O tym, że utrzymywał on wówczas jakiś kontakt z partią świadczyć może jego kariera na terenie okupacji sowieckiej po wrześniu 1939 r.

Nie wiemy, jaka była reakcja Bromberga na rozwiązanie KPP przez władze sowieckie w 1938 r. W relacji wykorzystanej przez Grynberga, podobnie jak w wywiadzie z T. Jastrunem mowa jest o rozczarowaniu się Bromberga do ZSRR po procesach moskiewskich, ale trudno jest określić, czy tak było faktycznie³⁰. W każdym razie po wybuchu wojny, gdy tylko klęska armii polskiej zaczęła być widoczna, Bromberg opuścił Warszawę i udał się na wschód, do

²⁷ W wywiadzie z Jastrunem Bromberg mówił o tym następująco: *U Hoesicka nauczyłem się wszystkiego. – – zajmowałem się książką od momentu otrzymania maszynopisu aż do wydrukowania gotowej pozycji. – – . Od tego czasu do dzisiaj jestem twardym biznesmenem, oszczędnym, skąpym. Biedni inteligenci ...*, op. cit.

²⁸ Życiorys A. Bromberga z dn. 10.08.1967 r., AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 3. Działalność Bromberga w ruchu związkowym na polecenie KPP potwierdzili także inni świadkowie, których oświadczenia znajdują się w jego teczce założonej przez Zakład Historii Partii przy KC PZPR. Bronisława Adelis stwierdziła m.in.: *Następnie spotkałam się z Towarzyszem Brombergiem w Warszawie w 1937 r., gdzie wiadomo mi, że z polecenia Partii pracował na terenie związków zawodowych i wydawniczych. Wiadomo mi, że polecenie pracy na tych odcinkach otrzymał we Lwowie od Towarzysza Knola*. AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 5. Z kolei świadek Joanna Hryncyszyn pisała: *bliżej poznałam go w Warszawie ok. 1936 r. – – . W tym czasie t.j. mniej więcej w latach 1936–1938 tow. Bromberg brał czynny udział w ruchu związkowym (Związek Handlowców) i w ruchu wydawniczym na polecenie Partii. Nieraz przy spotkaniu opowiadał o akcjach podejmowanych na tym terenie (oczywiście tyle ile pozwalała wówczas konspiracja)*. Ibidem, k. 7. Działalność Bromberga w ruchu związkowym na polecenie KPP potwierdził również Mieczysław Lesz. *Oświadczenie* M. Lesza z dn. 2.09.1967 r., AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 9. Trudno dzisiaj stwierdzić na ile relacje te odzwierciedlają stan faktyczny.

²⁹ *Oświadczenie* E. Adlera z dn. 29.09.1967 r., AAN t.o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 10.

³⁰ *W Koronowie zaczęły już do nas docierać akty oskarżenia, zeznania podsądnych i sprawozdania z moskiewskich procesów trockistów. Równocześnie w naszych podziemnych gazetkach pojawiły*

Kowla, a następnie Lwowa, gdzie zastała go Armia Czerwona³¹. Tam dość szybko rozpoczął pracę w przejętym na własność państwa sowieckiego wydawnictwie Książnica–Atlas, które 8 maja 1940 r. zostało przemianowane na filię „redakcyjno-wytwórczą” Państwowego Wydawnictwa Mniejszości Narodowych przy Radzie Komisarzy Ludowych Ukraińskiej SSR³². W wydawnictwie tym Bromberg kierował sekcją polską. Zajmowało się ono przede wszystkim wydawaniem podręczników szkolnych. Przy ich redagowaniu i tłumaczeniu współpracowało około 150-osobowe grono literatów i uczonych polskich. W 1940 r. wydawnictwo opublikowało 115 tytułów książek w języku polskim, w tym 48 podręczników oraz 33 broszury polityczne³³. Znacznie większe plany na rok następny nie zostały zrealizowane ze względu na wybuch wojny niemiecko-sowieckiej³⁴. Działalność i zamierzenia kierowanego przez siebie działu opisał Bromberg w artykule opublikowanym w 3 numerze „Nowych Widnokręgów” z 1941 r.³⁵. Informował m.in.: *150 współpracowników, 40 pracowników wydawnictwa – oto kadry, które pracują nad polską książką we Lwowie i mają dać krajowi w roku 1941 – 246.000 książek z dziedziny marksowsko-leninowskiej, 143 tysiące masowej literatury politycznej i antyreligijnej, 81 tysięcy egzemplarzy powieści, 33.000 tomików poezji, 36.000 tomów klasyków, 170.000 egzemplarzy przekładów, 16.000 egzemplarzy dzieł zbiorowych o Leninie i Stalinie, 70.000 egz.*

się pierwsze nazwiska KPP-owców podejrzanych o zdradę. Zaostrzyło się tropienie w więzieniach. – –. Za zastrzeżenia do groteskowych oskarżeń zeznań, argumentów i sformułowań wylatywało się z komuny, co oznaczało odmowę pomocy, solidarności, kontaktów towarzyskich, lektury, a za wyrażanie odmiennej opinii – z partii. Geisler i ja należeliśmy do tak zwanych „mięksizy”; którzy nie mogli się wyrzec zdrowego rozsądku, ale chcieli pozostać w partii. – –. Nie wyrzucono nas z partii, ale zawieszono i pozostaliśmy członkami komuny bez udziału w zebraniach partyjnych. – –. Ja już w Koronowie wyszedłem za więzienną bramę, jako ktoś inny. Wiedziałem już, że żaden system nie uszczęśliwi człowieka, że szczęścia każdy musi szukać sam. – –. Tęskniłem do domu rodzinnego. – – prawdziwego życia. – – H. Grynberg, op. cit., s. 75–76.

³¹ Nie jest jasne, kiedy i w jakim celu Bromberg opuścił Warszawę. W wywiadzie dla T. Jastruna, jak i w książce Grynberga, Bromberg twierdził, że opuścił stolicę na apel pułkownika Romana Umiastowskiego, który wezwał 6 września 1939 r. wszystkich mężczyzn zdolnych do noszenia broni do opuszczenia miasta. Z kolei w życiorysie złożonym w Zakładzie Historii Partii podał jako datę opuszczenia Warszawy – 4 września. Jest zatem możliwe, że znając niebezpieczeństwo grożące Żydom ze strony Niemców, zarówno z pobytu w Austrii, jak i z lektury prasy, opuścił Warszawę wcześniej, zdając sobie sprawę z możliwości szybkiego zajęcia jej przez Niemców. H. Grynberg, op. cit., s. 126, 127, *W pułapce świata ...*, op. cit., s. 5.

³² G. Hryciuk *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, s. 106. W wielu publikacjach podawana jest niecisła nazwa wydawnictwa i błędna data jego powołania, por. np. Agnieszka Cieślukowa *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997, s. 50, Jan Kott, *Przyczynki do biografii*, Londyn 1990, s. 32. W wywiadzie T. Jastruna Bromberg wyraźnie bagatelizował swoją rolę w Wydawnictwie, mówiąc tylko: *pracowałem tam w jednej redakcji. W pułapce świata ...*, op. cit., s. 5.

³³ G. Hryciuk, op. cit., s. 106.

³⁴ Ibidem. W 1941 r. miało się ukazać 267 książek i broszur, w tym 86 podręczników, 53 publikacje o charakterze propagandowym i politycznym, 50 pozycji beletrystycznych. Ibidem, s. 106, 107.

³⁵ A. Bromberg, *Książka polska w 1941 r. Państwowe Wydawnictwo dla Mniejszości Narodowych USRR, „Nowe Widnokregi” 1941, nr 3, s. 192–195.*

*dział krytycznych, 179.000 książek dla dzieci i młodzieży i wreszcie 1.000.000 podręczników, programów i pomocy naukowej*³⁶. Omawiając problemy związane z wydaniem ponad 3 milionów książek ze wszystkich dziedzin, Bromberg pisał, że *Wydawnictwo ma wszelkie dane obiektywne do wykonania tego zadania. Potrzeba do tego systematycznej, dobrze zorganizowanej pracy, zgodnie ze wskazaniami XVIII Wszechzwiązkowej Konferencji WKP(b)*³⁷.

Objęcie przez Bromberga kierownictwa sekcji polskiej wydawnictwa oznaczało, że posiadał on pełne zaufanie władz sowieckich, jako że była ona jednym z istotnych ogniw sowieckiej propagandy na okupowanych terenach Polski. Ze wspomnień Bromberga nie wynika dokładnie, w jaki sposób otrzymał on stanowisko w instytucji tak istotnej z ideologicznego punktu widzenia dla władz sowieckich. Prawdopodobnie pomogła protekcja osób znających go z działalności w KPP oraz doświadczenie w pracy wydawniczej, rzadkie wśród działaczy KPP. Miał on w każdym razie stosunkowo silną pozycję w wydawnictwie i w środowisku polskich komunistów we Lwowie, skoro już na początku okupacji sowieckiej z ramienia wydawnictwa wziął udział w spotkaniu z wydawcami z Ukrainy wschodniej wraz z dyrektorem (z sowieckiego nadania) Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Jerzym Borejszą³⁸. Trudno jest dokłanie odtworzyć działalność Bromberga, a zwłaszcza jego poglądy w czasie sowieckiej okupacji Lwowa. Wydaje się jednak, że obracał się w gronie polskich komunistów i lewicowej inteligencji, nie przejawiając żadnych oznak sprzeciwu bądź rezerwy wobec panującej we Lwowie sytuacji: aresztowań, deportacji i antypolskiej propagandy. Znakiem aprobaty sytuacji, w jakiej się znajdował, było wystąpienie Bromberga o przyjęcie do Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)³⁹. Działalność we Lwowie pozwoliła mu również na zawarcie licznych znajomości w lewicowym środowisku literackim i naukowym, skupionym wokół Wandy Wasilewskiej, z którego wywodziły się późniejsze elity kulturalne komunistycznej Polski. Byli wśród nich, oprócz Jerzego Borejszy, także Mieczysław Jastrun, Jan Kott, Karol Kuryluk, Jerzy Putrament, Adam Ważyk.

W chwili wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej Bromberg został zmobilizowany do Armii Czerwonej, początkowo do kolumny samochodowej⁴⁰. Po niespełna dwóch miesiącach panicznego odwrotu, 5 sierpnia 1941 r., jako osoba pochodząca z zachodnich rejonów ZSRR i nie budząca w związku z tym zaufania władz sowieckich, został przeniesiony do 747 „strojbatalionu”, czyli batalionu budowlanego w Orsku, mieście w obwodzie orenburskim w południowej części Uralu. Tam w trudnych warunkach klimatycznych i bytowych pracował przy uruchamianiu przeniesionych z zachodu zakładów przemysłowych⁴¹. Jego

³⁶ Ibidem, s. 192.

³⁷ Ibidem, s. 194.

³⁸ Aleksander Wat, *Mój wiek*, t. 1, Warszawa 1998, s. 297.

³⁹ Życiorys A. Bromberga z 10.08.1967 r., AAN t. o. A. Bromberga sygn. 11291, k. 2.

⁴⁰ *W pułapce świata...*, op. cit., s. 5.

⁴¹ H. Grynberg, op. cit., s. 141, 142, 145, 146, CAW akta personalne A. Bromberga.

sytuacja uległa zmianie dopiero wiosną 1943 r., kiedy to z inicjatywy Stalina powstał Związek Patriotów Polskich, a zerwanie przez ZSRR stosunków dyplomatycznych z Polską (25.04.1943 r.) pozwoliło na rozpoczęcie jawnych przygotowań do jej wasalizacji, czego przejawem była m.in. podjęta przez Biuro Polityczne KC WKP (b) 18 kwietnia 1943 r. (a ogłoszona w maju) decyzja o formowaniu polskiej jednostki wojskowej – 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, której powstaniu patronował Związek Patriotów Polskich z Wandą Wasilewską na czele⁴².

Wkrótce po ogłoszeniu komunikatu o utworzeniu dywizji Bromberg wraz z innymi obywatelami polskimi ze swojej jednostki zgłosił się do Riazania, gdzie formowała się 1 DP i został z dniem 25 maja 1943 r. wcielony do 3 pułku piechoty. Tam niemal od razu został skierowany (jako oficer bez stopnia) do pionu oświatowego, którą to nazwę nosił początkowo utworzony na wzór sowiecki aparat polityczno-wychowawczy⁴³. W Sekcji oświatowej (od 9 października 1943 r. polityczno-wychowawczej) 3 pp objął funkcję lektora pułku⁴⁴.

Aparat oświatowy 1 DP składał się wówczas w znacznym stopniu z przedwojennych polskich komunistów, nieposiadających przeszkolenia wojskowego⁴⁵. W związku z tym zorganizowano nieetatowy kurs dla oficerów oświatowych, w którym uczestniczyło 134 żołnierzy pełniących funkcje oficerów oświatowych, wśród nich również Adam Bromberg⁴⁶. Kurs ten, rozpoczęty 22 czerwca, trwał do końca lipca 1943 r. – kierował nim Jakub Prawin⁴⁷. Jak podał Czesław Grzelak: *Prowadzone na kursie wykłady miały dać jego uczestnikom minimum wiadomości wojskowych, umożliwiających awans na pierwszy stopień oficerski. – – uzupełniano również wiadomości z zakresu pracy politycznej*⁴⁸. Wkrótce po ukończeniu kursu Bromberg otrzymał awans do stopnia podporucznika⁴⁹.

⁴² Decyzja o formowaniu polskiej dywizji zapadła jeszcze przed formalnym zerwaniem stosunków z Polską, co nastąpiło 25.04.1943 r.

⁴³ Jak stwierdził komunistyczny historyk Władysław Honkisz: *Po wielu dyskusjach (w tym także z przedstawicielami Armii Czerwonej) uznano, że formuła „oficer polityczny” w Wojsku Polskim z uwagi na skojarzenia z radzieckim politrukiem w sytuacji dużego zróżnicowania świadomości politycznej, nie byłaby zrozumiała dla żołnierzy formujących się jednostek. – – . Po szerokich konsultacjach kierownictwo ZPP i dowództwo dywizji postanowiły nawiązać do doświadczeń polskich, do znanej w tej mierze i w armii przedwrześniowej nazwy i funkcji „oficera oświatowego”.* W. Honkisz, *W pierwszym szeregu. Formowanie, kształcenie i działanie korpusu oficerów polityczno-wychowawczych maj 1943–maj 1945*, Warszawa 1984, s. 46. Honkisz nie dodał przy tym, że zarówno liczba oficerów oświatowych, jak i ich zadania w armii II RP były inne niż w 1 DP.

⁴⁴ Mikołaj Kałtaur, *Trzeci Berliński. Z dziejów 3 Berlińskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1978, s. 535.

⁴⁵ Już na samym początku formowania Dywizji Z. Berling zezwolił na noszenie stopni oficerskich przez nieposiadających ich pracowników oświatowych.

⁴⁶ Kazimierz Sobczak, *Lenino – Warszawa – Berlin. Wojenne dzieje 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki*, Warszawa 1988, s. 76.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Czesław Grzelak, *Wojenna edukacja kadr Wojska Polskiego na froncie wschodnim, 1943–1945*, Warszawa 2004, s. 40.

⁴⁹ CAW, akta personalne A. Bromberga.

W aparacie oświatowym Dywizji dominowali byli członkowie KPP – w 1943 r. wśród 168 oficerów oświatowych 1 DP było ich 68. Objęli oni także większość stanowisk kierowniczych⁵⁰. Obsadę oficerską 3 pułku piechoty, podobnie zresztą jak całej 1 Dywizji stanowili oficerowie sowieccy, często o polskich korzeniach. Dowódcą 3 pp był podpułkownik Tadeusz Piotrowski, a zastępcą dowódcy pułku ds. oświatowych był kpt. Władysław Sokołowski⁵¹. Zadaniem oficerów oświatowych było przede wszystkim przekonanie żołnierzy do walki z Niemcami i sojuszu z ZSRR. W tym celu używali oni, podobnie jak propaganda ZPP, mieszaniny sloganów patriotycznych i lewicowych, ukazując jako cel walki odzyskanie niepodległości i odrodzenie Polski, jako kraju sprawiedliwości społecznej, sprzymierzonego z ZSRR. Nie było to zadanie łatwe, gdyż większość żołnierzy 1 DP, a następnie 1 Korpusu PSZ w ZSRR stanowiły osoby deportowane w czasie okupacji sowieckiej w głąb ZSRR⁵². Dla osiągnięcia celu odwoływano się do polskich symboli i tradycji narodowych. Dodatkową trudność stanowiła ogromna przewaga oficerów sowieckich na stanowiskach dowódczych, co w połączeniu z trudnymi warunkami bytowania czyniło działalność agitacyjną oficerów wychowawczych bardzo trudną⁵³.

W trzy miesiące po rozpoczęciu formowania dywizji doszło do konfliktu pomiędzy jej dowództwem a Zarządem Głównym ZPP wokół programu ideowego jednostki. Zygmunt Berling oraz jego zastępca ds. oświatowych Włodzimierz Sokorski opracowali założenia programowe, określające kształt przyszłej Polski, o którą miały walczyć PSZ w ZSRR, a które w skrócie można określić jako lewicową dyktaturę z dużą rolą armii⁵⁴. Spotkały się one z energicznym

⁵⁰ W. Honkisz, op. cit., s. 54. Wkrótce ich liczba wzrosła do ok. 90.

⁵¹ M. Kałfaur, op. cit., s. 533.

⁵² W raporcie za okres 1–10.09.1943 r. (czyli zaraz po odejściu Bromberga z pułku) skierowanym do Szefa Wydziału Oświatowego 1 DP, Włodzimierza Sokorskiego, z-ca dowódcy 3 pp ds. oświatowych kpt. Marian Naszkowski pisał m.in.: *W ramach informacji prasowej przeprowadzono gawędy na temat: Okrucieństwa niemieckie (na tle zniszczeń), co się dziś dzieje w Polsce, sytuacja w Danii, stan wojenny w Norwegii, psychiczne załamywanie się Niemców, ich gosp. i wojsk. osłabienie, polacy [sic!] a 2-gi front, polityczny charakter naszej dywizji, znaczenie frontu radzieckiego, front jedności narodowej, nasza walka o demokrację w Polsce. – –. Z oficerami liniowymi przeprowadzono w każdym baonie wykład „narodziny dywizji, jej cele i zadania”. Wykład wywarł niezwykle silne wrażenie – reakcja w wielu listach do rodzin np. „Teraz już wiem, że nie trzeba się wstydzić, że jestem w wojsku polskim”. Wśród niektórych jeszcze mętlik w głowie. CAW sygn. III.7.553, k. 50.*

⁵³ W cytowanym wyżej raporcie Naszkowski pisał także: *W sprawie języka polskiego rozpoznałem i kontynuuję ostrą, bezwzględną kompanię [sic!]. Stan pod tym względem był groźny. Wszyscy oficerowie mówili po rosyjsku, żołnierze w 50% też. Na dwóch odprawach pułkowych omówiłem tę sprawę w całej ostrości politycznej, przestrzegając, że opóźnionych będą traktować, jako szkodników i spotka ich los karny. – –. Dobiłem się przełomu w tej sprawie. Oceniając nastroje żołnierzy, oprócz chęci wymarszu na front i walki z Niemcami Naszkowski zauważył, że Zwycięstwa sojuszników spotykają się z cieplejszą oceną niż radzieckie. Na ogół jest mniemanie, że Włochy to 2-gi front. Kapitulacja Włoch wywołała entuzjazm. – –. CAW sygn. III.7.553, k. 48.*

⁵⁴ W opracowanym przez dowództwo 1 DP dokumencie pt. *O co walczymy*, autorstwa W. Sokorskiego i J. Prawina (przy znacznym wpływie Berlinga), zakładano istnienie w Polsce jednego obozu politycznego, opartego na armii oraz przeprowadzenie w oparciu o taki system rządzenia

sprzeciwem kierownictwa ZPP, czego skutkiem była dymisja Sokorskiego ze stanowiska zastępcy dowódcy 1 DP w grudniu 1943 r. i zwiększenie roli odgrywanej przez ZPP i skupionego w nim środowiska komunistów polskich w kształtowaniu politycznego oblicza PSZ w ZSRR. Nie wiadomo, jakie było stanowisko Bromberga wobec tego konfliktu, można jednak sądzić, że był on raczej lojalny wobec komunistów z ZPP. W książce Grynberga zawarte są opinie Bromberga niechętne wobec Berlinga, jak np.: *według Berlinga w wojsku najważniejsza była karność i bardzo lubił karać. Ktoś zabałamucił z dziewczyną i nie wrócił na czas z przepustki – dezercja; ktoś sprzedał worek kaszy wojskowej – sabotaż –* ⁵⁵.

Działalność i postawa Bromberga w 3 pp została szybko doceniona przez przełożonych skoro już 1 września 1943 r. został przeniesiony do Wydziału Politycznego 1 DP, gdzie objął funkcję wykładowcy Dywizji. Jego bezpośrednim przełożonym był wówczas Włodzimierz Sokorski, zastępca dowódcy 1 DP ds. kulturalno-oświatowych, w skład Wydziału Oświatowego wchodziły zaś osoby, których nazwiska trwale zapisały się w historii komunistycznej Polski: Jerzy Putrament (zastępca szefa Wydziału) i Stanisław Okęcki⁵⁶. W tej roli Bromberg wziął udział w krwawej i w dużej mierze bezsensownej z militarnego punktu widzenia bitwie, jaką 1 DP stoczyła z Niemcami pod Lenino. Poniosła ona tam ciężkie straty, tracąc na pewien czas zdolność bojową. Wyniosły one około 600 poległych, 652 zaginionych, (z których część przeszła na stronę niemiecką), 116 wziętych do niewoli i ponad 1700 rannych, czyli ponad 23% stanu osobowego⁵⁷. Z zachowanych materiałów nie wynika, by Bromberg brał bezpośredni udział w walkach pod Lenino, jednak ocena jego działalności przez przełożonych musiała być dobra, skoro wkrótce po bitwie, 15 października 1943 r. został awansowany do stopnia porucznika. Już w grudniu tr. awansował na zastępcę dowódcy 3 pułku piechoty (1 DP) ds. polityczno-wychowawczych⁵⁸. Na tych stanowiskach Bromberg brał aktywny udział w prowadzonych przez aparat polityczno-wychowawczy PSZ działaniach mających na celu podniesienie morale żołnierzy osłabionego po bitwie pod Lenino, przekonanie ich do sensu dalszej walki z Niemcami, pacyfikację silnych nastrojów antysowieckich i zjednanie do wizji przyszłej sprawiedliwej Polski w sojuszu z ZSRR. W pracy propagandowej, podobnie jak wcześniej, silnie odwoływano się do symboliki

reform społecznych. Czesław Grzelak, Henryk Stańczyk, Stefan Zwoliński, *Armia Berlinga i Żymierskiego*, Warszawa 2002, s. 35, 36.

⁵⁵ H. Grynberg, op. cit., s. 152.

⁵⁶ Wykaz składu Wydziału Oświatowego 1 DP, październik 1943 r., CAW sygn. III.7.544, k. 9. W pododdziałach Dywizji funkcje oficerów oświatowych pełnili także m.in.: Juliusz Hübner, Juliusz Burgin (1pp), Leonard Borkowicz, Edward Ochab, Jakub Wachtel (2pp), Marian Naszkowski, Marian Muszkat (3 pp).

⁵⁷ S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą a potępieniem*, Warszawa 1993, s. 177.

⁵⁸ Zarządzeniem dowódcy 1 Korpusu PSZ w ZSRR z dn. 26 XI 1943 r. Wydział Oświatowy Korpusu został przemianowany na Wydział Polityczno-Wychowawczy, a korpus oficerów oświatowych na korpus oficerów polityczno-wychowawczych. W. Honkisz, op. cit., s. 51.

patriotycznej: postaci bohaterów narodowych: Tadeusza Kościuszki, ks. Józefa Poniatowskiego, gen. Józefa Bema, Jarosława Dąbrowskiego, Stefana Czarnieckiego. Obchodzono polskie święta narodowe z okresu II Rzeczypospolitej: święto Niepodległości 11 listopada, Konstytucji 3 Maja oraz święta religijne⁵⁹. Odwoływano się do tradycji antyniemieckiej w dziejach Polski, w tym do Kampanii Wrześniowej 1939 r.⁶⁰

W *Sprawozdaniu Wydziału Polityczno-Wychowawczego Dywizji* za okres 1–12 listopada 1943 r. pisano m.in.: *Negatywne nastroje pobitewne znacznie osłabły w ostatnich dniach. Uroczystości (Dzień Zaduszny, 7, 11 listopada) oraz nadanie odznaczeń polskich i sowieckich bardzo przyczyniły się do podniesienia nastrojów. Kapitał moralny, zdobyty dzięki uroczystościom można porównać z tym, co dała nam w swoim czasie przysięga. W szczególności obchód Dnia Niepodległości z zastosowaniem tradycyjnych form, które istniały w polskiej armii, wywarł na żołnierzach duże wrażenie*⁶¹. Mimo tych wysiłków propagandowych, nastroje w 1 DP budziły wciąż obawy jej dowództwa. Negatywne wobec ZSRR i kierunku polityki ZPP nastroje silne były zwłaszcza wśród starszych i lepiej wykształconych, a co za tym idzie bardziej świadomych politycznie i narodowo żołnierzy⁶². W tym okresie głównym zadaniem oficerów politycznych zaczęło być przygotowanie żołnierzy do wkroczenia na ziemię polskie, w związku ze zbliżaniem się ofensywy wojsk sowieckich do przedwojennych granic Polski. Wymagało to podjęcia trudnego tematu przyszłych granic RP – czyli uzasadnienia konieczności włączenia wschodnich ziem Polski, z których pochodzili żołnierze PSZ w ZSRR, do państwa sowieckiego. 4 stycznia 1944 r. Armia Czerwona przekroczyła przedwojenną granicę Polski na Wołyniu. W odpowiedzi na oświadczenie Rządu RP na uchodźstwie, w którym podkreślono prawo Polski do niepodległości i integralności terytorialnej, agencja TASS wydała 11 stycznia komunikat, w którym stwierdzono m.in., że granica polsko-sowiecka powinna przebiegać na tzw. linii Curzona, a zachodnie granice Polski powinny zostać rozszerzone przez przyłączenie *odwiecznie polskich ziem dawniej zagarniętych*

⁵⁹ Jeszcze przez bitwą pod Lenino w 1 DP uroczystości obchodzono (za zgodą władz sowieckich) Święto Wojska ustanowione przez władze II RP w dniu 15 sierpnia na pamiątkę zwycięstwa nad Armią Czerwoną w 1920 r.

⁶⁰ O tematach poruszanych w propagandzie PSZ w ZSRR świadczy wykaz tytułów pogadanek dla żołnierzy z końca 1943 r.: *Sława oręża polskiego, Bohaterska epopeja Warszawy, Walka narodowo-wyzwolnicza w Polsce, W XXVI rocznicę powstania ZSRR, W dzień święta Niepodległości, W przededniu wkroczenia do Kraju, O jaką Polskę walczymy, W rocznicę powstania listopadowego, Rząd londyński narzędziem kliki przedwrześniowej*. CAW sygn. III.7.550.

⁶¹ *Dekadowy raport polityczny. Okres sprawozdawczy: 1–12.XI.43 r.*, 12.11.1943 r., podp. J. Pravin, CAW sygn. III.7.552, k. 5.

⁶² W cytowanym wyżej raporcie dekadowym Wydziału Polityczno-Wychowawczego 1 DP z dn. 12 XI 1943 r., pisano m.in.: *Zły wpływ na żołnierzy wywiera nowo przybyłe uzupełnienie. Część z nich, zwłaszcza starsi, to malkontenci i symulanci, którzy nawet dość żywo interesują się możliwością przejścia na stronę Niemców. – . Zdarzają się pojedyncze wypadki wrogich wystąpień*. CAW sygn. III.7.552, k. 6.

przez Niemcy⁶³. Przedsięwzięcia, jakie podjął w celu wytłumaczenia żołnierzom stanowiska sowieckiego aparat polityczno-wychowawczy 1 DP, płk Jakub Prawin, następcą Sokorskiego na stanowisku zastępcy dowódcy 1 DP ds. polityczno-wychowawczych, opisywał następująco: *W dniach poprzedzających okres sprawozdawczy Wydział Polit.-Wychow. przeprowadził akcję, która przygotowała aparat polit.-wychow. do pracy w kierunku wyrobienia u żołnierzy naszej dywizji zdrowego podejścia do sprawy wschodnich granic Polski. Przeprowadzono szeroką odprawę oficerów polit.-wychow. – – . W ten sposób oświadczenie Rządu Radzieckiego w sprawie wschodnich granic Polski, opierające się na zasadzie linii Curzona, nie trafiło na grunt nieprzygotowany. Jednocześnie w związku z powagą międzynarodowych rozstrzygnięć, zwrócono uwagę na dojrzałość zagadnienia wyłonienia przez naród organizacji, która rozumiałaby jego dążenia i potrzeby oraz mogła reprezentować godnie jego prawa i interesy tzn. sprawę Komitetu Narodowego⁶⁴. Mimo wysiłków oficerów polityczno-wychowawczych, w tym Bromberga, publiczne ogłoszenie przez władze sowieckie decyzji o ustanowieniu granicy polsko-sowieckiej na linii Curzona wywołało oburzenie żołnierzy. Jak pisał Prawin: *Mimo to jednak, że żołnierze byli przygotowani do przyjęcia za podstawę rozwiązania kwestii granic wschodnich zasady etnograficznej, reakcja na konkretny projekt załatwienia tej sprawy, przedstawiona przez Rząd Radziecki była bardzo gwałtowna. – – . Sprawa granic wschodnich całkowicie zaabsorbowała żołnierzy⁶⁵. W związku z tym działalność oficerów polityczno-wychowawczych została nastawiona na argumentację odwołującą się do następujących kwestii: 1) Sprawiedliwość dziejowa. 2) Podstawa etnograficzna. 3) Warunek przyjaźni z ZSRR. 4) Siła Polski – ziemie zachodnie. 5) zagadnienia praktyczne: przesiedlenie, dostatek ziemi na zachodzie, dobrobyt społeczny⁶⁶. W tym samym okresie dowództwo PSZ w ZSRR podjęło tzw. akcję katyńską, związaną z zakończeniem, 24 stycznia 1944 r., prac przez powołaną przez rząd sowiecki komisję Nikołaja Burdenki, która badała sprawę mordu katyńskiego i ogłosiła, że jego sprawcami byli Niemcy. Celem akcji było przekonanie żołnierzy do ustaleń komisji oraz pacyfikacja nastrojów wywołanych ogłoszeniem decyzji władz sowieckich w sprawie granic. W jej ramach zamierzano m.in.: *W szeregu pogadank systematycznie – – pokazać, że fakt wymordowania przez Niemców polskich oficerów został niezbicie udowodniony. – – . Że idące na rękę propagandzie hitlerowskiej stanowisko rządu polskiego w Londynie doprowadziło do zerwania stosunków dyplomatycznych z Rządem Radzieckim – – . Całe ostrze agitacji skie-***

⁶³ Cyt. za: *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1965, s. 455, 456.

⁶⁴ *Raport dekadowy za okres od 10–20 stycznia 1944 r.*, 23.01.1944 r., podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 14. Chodziło o przygotowywane wówczas powołanie Polskiego Komitetu Narodowego – namiastki rządu.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem. Jak podkreślono w raporcie największe zastrzeżenia żołnierzy 1 DP wywoływała sprawa Lwowa i nafty. W tym ostatnim przypadku chodziło o Borysławskie Zagłębie Naftowe.

rować przeciw mordercom hitlerowskim – _⁶⁷. 29 stycznia zorganizowano zgromadzenia oficerów i żołnierzy PSZ w ZSRR, na których zostały przyjęte rezolucje w tej sprawie, a następnie przeprowadzono pogadanki w kompaniach z udziałem dowódców i oficerów polityczno-wychowawczych. Wybrani na tych zebraniach delegaci wzięli udział w nabożeństwie nad grobami pomordowanych, a następnie opowiedzieli o swoich wrażeniach w czasie pogadank w jednostkach⁶⁸. Prowadzono również natężoną agitację za pośrednictwem prasy, gazetek oddziałowych, zbierano pieniądze na ufundowanie pomnika w miejscu zbrodni oraz zorganizowano akcję podpisywania uchwalonej wcześniej rezolucji⁶⁹. Mimo tak znacznego natężenia propagandy napotkała ona na opór niektórych żołnierzy, zwłaszcza w kręgach oficerskich⁷⁰. Jak zauważył Stanisław Jaczyński, o ile oficerowie i żołnierze PSZ w ZSRR chętnie dawali pieniądze na pomnik ofiar zbrodni katyńskiej, o tyle niechętnie podpisywali rezolucję obciążającą Niemców winą za zbrodnię. Opory w tej sprawie miał nawet Wydział Polityczno-Wychowawczy 2 Dywizji Piechoty⁷¹. Bromberg w rozmowie z Tomaszem Jastrunem stwierdził, że był w delegacji I Korpusu, która odwiedziła groby katyńskie: *Ja Katyń widziałem na własne oczy. Po bitwie pod Lenino wsadzili nas do autobusu, kilkunastu oficerów z I Armii. Nie zapomnę nigdy tego sołtysa... To był główny i jedyny rosyjski świadek. Wystarczyło na niego spojrzeć. Umierał ze strachu i cały czas patrzył nie na nas, ale na tego oficera KGB [powinno być NKGB – T.P.R.]. Belkotał, że jak Niemcy przyszli, to słyszał strzały. Nie było wśród nas ani jednego oficera, który miałby wątpliwości, kto dokonał mordu. Rozmawialiśmy o tym ze sobą szczerze... _ _ . Potem już do swoich żołnierzy mówiliśmy o zbrodni niemieckiej”⁷². Udział Bromberga w delegacji żołnierzy WP do Katyńia nie znalazł odbicia w dostępnych dokumentach, ale mimo że jego relacja jest nieściśła, można założyć, że faktycznie był wówczas w Katyniu, a z całą pewnością uczestniczył w akcji propagandowej związanej z propagowaniem oficjalnej sowieckiej wersji tej zbrodni⁷³.*

⁶⁷ Wytyczne dowództwa 1 Korpusu PSZ w ZSRR w sprawie przeprowadzenia kampanii programowej w związku z wymordowaniem przez hitlerowskich zbrojnych oficerów polskich w lesie katyńskim, 29.01.1944 r., w: Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, op. cit., s. 333.

⁶⁸ Ibidem, s. 334. Szeroko o uroczystościach w Katyniu i akcji propagandowej w szeregach PSZ w ZSRR pisze Stanisław Jaczyński w: Zygmunt Berling, op. cit., s. 217–227.

⁶⁹ Dekadowy raport polityczny za czas od 20–31 stycznia 1944 roku, 4.02.1944 r., podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 19.

⁷⁰ Ibidem, k. 20. Jak pisał Prawin: *W odróżnieniu od żołnierzy oficerowie polscy zachowują się wstrzemięźliwie, a nawet wręcz z niewiarą, w akcji żadnego udziału nie biorą. Główny ośrodek tych negatywnych nastrojów znajduje się w kwatermistrzostwie (chor. Winawer, chor. Wejroch, ppor. Monic, por. Chęciński). Kobiety wykazują małe zainteresowanie.*

⁷¹ S. Jaczyński, op. cit., s. 224.

⁷² „Encyklopedysta”, op. cit., s. 6.

⁷³ W tym okresie WP-W 1 DP organizował pogadanki na następujące tematy: *Śląsk, Zbrodnia hitlerowska w lesie katyńskim [sic!], Prześladowania niemieckie w Polsce, Konsolidacja sił demokracji, Dekadowy raport polityczny za czas 1–10 lutego 1944 roku*, 12.02.1944 r., podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 22.

Na początku 1944 r. Wydział Polityczno-Wychowawczy 1 DP podjął kolejną kampanię propagandową w celu przekonania żołnierzy o poparciu państw zachodnich dla polityki sowieckiej. W tym celu m.in. nagłośniono zamknięcie londyńskich „Wiadomości” przez władze brytyjskie i wystąpienie premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla w Izbie Gmin 22 lutego 1944 r., w którym stwierdził on m.in., że Wielka Brytania nie gwarantowała nienaruszalności granic wschodniej Rzeczypospolitej, co było równoznaczne z poparciem sowieckich pretensji terytorialnych wobec Polski. Jak pisał w sprawozdaniu z pogadarek na ten temat Bromberg: *Przemówienie Churchilla – – przekonało niezbitcie żołnierzy, że zachodnie demokracje są z nami, którzy walczą, a nie z tymi przy zielonym stoliku. (głos plut. Wydry). Są to odgłosy powszechnie*⁷⁴.

Na początku marca 1944 r. oddziały 1 DP zostały przemieszczone na tereny ukraińskie w okolice Żytomierza. W związku z tym, według opinii aparatu polityczno-wychowawczego Dywizji, nastąpiło polepszenie nastrojów, wynikające także ze spotkania z poborowymi z Wołynia, zmobilizowanymi do organizującej się 1 Armii WP. Od nich żołnierze dywizji otrzymali informacje o zbrodniach nacjonalistów ukraińskich, co jak pisał Prawin, wywołało *żywiotową nienawiść do narodu ukraińskiego jako całości*⁷⁵. Wymusiło to podjęcie przez aparat polityczno-wychowawczy Dywizji akcji wyjaśniającej, że *odpowiedzialności za te zbrodnie nie ponosi cały naród ukraiński, lecz Niemcy i ich lokaje ukraińscy faszyci*⁷⁶. Jak raportował Bromberg, akcja ta przyniosła jednak początkowo ograniczone rezultaty⁷⁷. Lepsze efekty pracy propagandowej w 1 DP w kwestii ukraińskiej miały nastąpić dopiero w kwietniu 1944 r., kiedy to jednostki 1 armii WP zostały przeniesione na Wołyń⁷⁸. Tematyka pogadarek propagandowych prowadzonych wówczas wśród żołnierzy 1 DP wyglądała następująco: 1. *Odbudowa zniszczonych przez Niemcy ziem radzieckich*. 2. *Granice Państwa Polskiego*. 3. *Nowe zmiany w sprawie polskiej*. 4. *Rocznica powstania Wielkopolskiego*. 5. *O dyscyplinie wojskowej*. 6. *Bogactwa naturalne Polski*.

⁷⁴ Dekadowy raport polityczny za okres od 28.II–8.III.1944 r., 10.03.1944 r., podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 31.

⁷⁵ Raport polityczny za okres od dnia 8.3 do 28.3.1944 roku, 10.04.1944 r., podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 35.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Chor. Bengosz (Batalion szkolny) twierdzi, że po przeprowadzeniu tej akcji, sytuacja została wyjaśniona. Natomiast por. Bromberg stwierdza, że kwestia niewyjaśniona i że do niej trzeba będzie jeszcze wrócić. Ibidem.

⁷⁸ Jak stwierdzono w raporcie WP-W 1 DP z pierwszej połowy kwietnia: *Stosunek do sprawy ukraińskiej niejednolity. Por. Bromberg stwierdza złagodzenie nastrojów antyukraińskich. Raport polityczny za okres od 28.3. do 8.4.1944 r.*, CAW sygn. III.7.552, k. 38. Już jednak w kolejnym raporcie stwierdzano ciągle istnienie silnych nastrojów antyukraińskich: *Opowiadania ludności miejscowej ludności polskiej oraz widok popalonych wsi polskich wpłynęły na wzrost nastrojów antyukraińskich (3 p.p., 2 p.p., Batalion szkolny). Nienawiść do bulbowców i banderowców często jest przenoszona na cały naród ukraiński. Raport polityczny za okres od dnia 28.4.–8.5.1944 r.*, 16.05.1944 r., podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 50.

7. *W 150-cio letnią rocznicę powstania kościuszkowskiego*⁷⁹. Kontakt z ludnością polską zamieszkałą na tych terenach wpłynął na nastroje wojska – oficerowie polityczno-wychowawczy raportowali wzrost nastrojów antysowieckich⁸⁰. Spore poruszenie wśród żołnierzy PSZ w ZSRR wywołało wejście do działań bojowych na froncie włoskim II Korpusu PSZ na Zachodzie gen. Władysława Andersa, złożonego w znacznym stopniu z byłych zesłańców i więźniów sowieckich. Ujawniło się ono również w jednostce Bromberga, 3 pp, jak bowiem pisano w raporcie Wydziału Polityczno-Wychowawczego 1 DP: *Zainteresowanie dla armii Andersa nie słabnie. Stosunek do samego Andersa negatywny (2 pp, 3 pp), ale sympatie dla żołnierza andersowskiego*⁸¹.

3 maja 1944 r. Bromberg został awansowany do stopnia kapitana i objął (formalnie z dniem 1 maja) stanowisko szefa Wydziału Polityczno-Wychowawczego 2 Dywizji Piechoty⁸². Nastąpiło to w przeddzień wymarszu I Armii WP na zachód, przez tereny kresów wschodnich II RP w kierunku centralnej Polski. W związku z tym praca propagandowa kierowanego przez niego Wydziału była bardzo intensywna: uroczyste obchodzono święto państwowe ZSRR 1 maja, rocznicę Konstytucji 3 maja, a także imieniny gen. Zygmunta Berlinga⁸³. W związku z wymarszem Dywizji na zachód: *Przeprowadzono wielką robotę polityczną – . Poważnym ogniwem była odprawa z-ców d-ców pułków i jednostek w WPW, na której sprecyzowano zagadnienia pracy politycznej przed odjazdem i w drodze, dezercyj, dyscypliny, stosunku do ludności cywilnej w drodze – . Otoczono opieką aktywistów wszystkich żołnierzy pochodzących z okolic Zach. Ukrainy bliskich trasie przejazdu. Sporządzono dokładne spisy tych żołnierzy z uwzględnieniem adresów ich rodzin i krewnych*⁸⁴. Intensywną działalność aparat

⁷⁹ Raport polityczny za okres od dnia 8.3. do 28.3.1944 r., 10.04.1944 r., podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 34. Z kolei w okresie następnym przeprowadzono pogadanki na następujące tematy: 1. *Na nowym etapie*. 2. *Rządy niemieckie w obwodzie żytomierskim*. 3. *Nowe momenty w kwestii polskiej*, zlecone przez WP-W 1 Armii. *Raport polityczny za okres od 8.4. do 18.4.1944 r.*, podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 40. W 2 połowie kwietnia kierowany przez Bromberga aparat polityczno-wychowawczy 3 pp przeprowadził pogadanki na tematy: 1. *Geografia fizyczna Polski*. 2. *Rozwój Polski przedwrześniowej*. 3. *Powstanie, rozwój i upadek państwa polskiego*. 4. *Sytuacja międzynarodowa*. *Raport polityczny za okres od dn. 18.4. do 28.4.1944 r.*, podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 45.

⁸⁰ *Wykładowca 3 p.p. ppor. [Stanisław] Okęcki konstatuje ujemny wpływ ludności miejscowej (przeważnie polskiej) na naszych żołnierzy. Ludność miejscowa nastrojona antysowiecko, a nawet pro-niemiecko prowadzi niebezpieczną agitację wśród żołnierzy. Raport polityczny za okres od dn. 18.4. do 28.4.1944 r.*, 5.05.1944 r., podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 46.

⁸¹ *Raport polityczny za okres od 28.3. do 8.4.1944 r.*, podp. J. Prawin, CAW sygn. III.7.552, k. 38.

⁸² CAW, akta osobowe A. Bromberga. Bezpośrednim jego zwierzchnikiem był zastępca dowódcy 2 DP ds. polityczno-wychowawczych ppłk Józef Gawroński.

⁸³ Raport zastępcy dowódcy 2 DP ds. polityczno-wychowawczych do członka Rady Wojennej 1 Armii WP, płk A. Zawadzkiego za okres 1–12 maja 1944 r., CAW sygn. III.23/239, k. 119. Tematyka wygłoszonych wówczas pogadank wyglądała następująco; 1. *maja – święto pracy i walki*; 2. *10 miesięcy działalności ZPP*; 3. *Walka partyzantów polskich*; 4. *tajemnica wojskowa*; 5. *banderowcy – ramieniem niemieckiego faszystwu – .* Ibidem, k. 120.

⁸⁴ Ibidem, k. 119.

polityczno-wychowawczy prowadził także w czasie marszu: *W drodze praca polityczna była b. ożywiona. Rozmowy z napotkanymi Polakami i ich wypowiedzi o bestialstwach banderowskich i zdecydowanej chęci wyjazdu za Bug do Polski wykorzystano dla pogłębienia nienawiści do faszyzmu i poparcia słuszności naszego stanowiska względem Zach. Ukrainy*⁸⁵. Wydział Polityczno-Wychowawczy 2 DP przygotował także program imprez dla odwiedzających dywizję Oskara Langego i ks. Stanisława Orlemańskiego wraz z grupą dziennikarzy amerykańskich⁸⁶. W dalszym ciągu kontynuowano indoktrynację żołnierzy na temat konieczności zmiany wschodniej granicy Polski i stosunku do ludności ukraińskiej⁸⁷. Dużą wagę kierownictwo Wydziału Polityczno-Wychowawczego 2 DP przykładło do zaspokojenia potrzeb religijnych żołnierzy. Celem takiej polityki było wyrobienie w żołnierzach przekonania o patriotycznym charakterze ZPP i formowanego przezeń wojska oraz uniknięcie podejrzeń, co do możliwości wprowadzenia przez ZSRR i ZPP sowieckich stosunków w Polsce. Przykładem takiego działania jest choćby rozkaz wydany przez dowódcę 2 DP, sowieckiego generała Antoniego Siwickiego, 9 czerwca 1944 r., w którym stwierdzał m.in.: *W armii naszej istnieje swoboda wykonywania praktyk religijnych. W celu umożliwienia żołnierzom wyznania rz. – kat. brania udziału w praktykach religijnych powołano kapelanów. Swoboda kultu religijnego w naszej Armii jest zagadnieniem polit. doniosłej wagi. Wszelkie posunięcia, które mogą wywołać u żołnierza wrażenie, że władze wojskowe utrudniają praktyki religijne mogą osłabić w żołnierzu religijnym zaufanie do całej naszej roboty w ogóle, podważyć nastroje żołnierza, jego stan moralny i w konsekwencji obniżyć zdolność bojową naszego wojska*⁸⁸.

Nową funkcją Bromberg cieszył się niezbyt długo, gdyż w związku z konfliktem wokół nominacji oficerskiej swojej sekretarki został 4 czerwca 1944 r. zdjęty ze stanowiska i przeniesiony na stanowisko Dowódcy Szkoły Oficerów Polityczno-Wychowawczych przy 3 DP⁸⁹. Według relacji spisanej przez Gryn-

⁸⁵ Ibidem, k. 20. Jak stwierdzono dalej w raporcie: *Błędem było poruszenie zagadnienia linii Curzona w momencie przejazdu starej granicy.*

⁸⁶ Ibidem, k. 120, 121. O. Lange i ks. S. Orlemański przebywali wraz z grupą dziennikarzy amerykańskich w oddziałach PSZ w ZSRR na przełomie kwietnia i maja 1944 r.

⁸⁷ Raport zastępcy dowódcy 2 DP ds. polityczno-wychowawczych do członka Rady Wojennej 1 Armii WP, płk A. Zawadzkiego za okres 10–20 maja 1944 r., CAW sygn. III.23/239, k. 127, 130. Jak stwierdzono w raporcie: *Rozszerza się i pogłębia życzliwe ustosunkowanie do ZSRR na tle akcji pomocy i przesiedlenia. – – . Znikają powoli stare urazy: „Co było to przeszło, Rosjanie również mieli do nas urazy i żale”. – – . Są jednak żołnierze, którzy nie zapomnieli ciężkiego okresu po roku 39 – – .* Ibidem, k. 130.

⁸⁸ Rozkaz d-cy 2 DP *W sprawie nabożeństw i praktyk religijnych*, 9.06.1944 r., CAW sygn. III.23/239, k. 147. Powodem wydania rozkazu był m.in. lekceważący stosunek do kwestii praktyk religijnych w niektórych jednostkach Dywizji.

⁸⁹ Z przebiegu służby wojskowej znajdującego się w aktach personalnych Bromberga wynika, że przestał on pełnić funkcję szefa WP-W 2 DP z dniem 4 czerwca 1944 r. i tego samego dnia objął stanowisko dowódcy Szkoły Oficerów Polityczno-Wychowawczych przy 3 DP. W *Raporcie za okres od 31 maja do 10 czerwca 44 r.*, zastępcy dowódcy 2 DP ds. polityczno-wychowawczych jest mowa o *przekazaniu* kpt. Bromberga do Zarządu Polityczno-Wychowawczego Armii. CAW sygn.

berga miał on wyrazić zgodę na założenie przez swoją sekretarkę mundurów oficerskiego, mimo że nie uzyskała ona nominacji – gdyż uznał jej brak za pomyłkę⁹⁰. Z kolei według informacji Marii Bilskiej, w tym okresie szefa oddziału personalnego 2 DP, Bromberg przedstawił jej Janinę P-K jako swoją żonę w stopniu chorążego, a ta okazała książeczkę oficerską. Po sprawdzeniu okazało się jednak, że brak jest rozkazu o nominacji tej osoby na stopień oficerski, a *płatnik wydał książeczkę pod groźbą ówczesnego kpt. Bromberga, od którego był służbowo zależny*⁹¹. Wydaje się, że ta wersja, mimo że spisana w latach 50., jest bliższa prawdy.

W składzie 3 DP Bromberg przekroczył w lipcu 1944 r. Bug i znalazł się w swoich rodzinnych stronach – na Lubelszczyźnie⁹². W *Charakterystyce służbowej* Bromberga z tego okresu, dowódca Kursów Chorążych pisał m.in.: *Kapitan Bromberg – wywiązuje się należycie z powierzonego mu obowiązku. – Jest dobrym organizatorem, rzutkim i energicznym, przejawia żywą inicjatywę – Zna ludzi, umie ludzi dobierać w pracy. Cieszy się dużym autorytetem i sympatią u podwładnych. Sprawie walki z faszyzmem w pracy dla demokracji i Wojska Polskiego głęboko oddany*⁹³. Prawdopodobnie w tym właśnie czasie Bromberg został członkiem Polskiej Partii Robotniczej. Członkostwo to musiało być początkowo utajnione, jako że formalnie działalność ugrupowań politycznych w wojsku była zakazana⁹⁴. Pobyt na Lubelszczyźnie, a następnie w zniszczonej przez Niemców Warszawie uświadomił Brombergowi, że świat, w którym się wychował i spędził swoje życie uległ bezpowrotnej zagładzie. W wyniku Holokaustu przestała istnieć społeczność żydowska w Polsce, w tym także w Lublinie.

III.23.239, k. 152. W *Kronice* 3DP znajduje się zapis: *Dnia 5.6 [1944] otwarcie szkoły oficerów pol. wych. Dowódcą Szkoły zostaje mianowany kpt. Bromberg*. CAW sygn. III.36.132, k. 13. Ze znajdującej się w aktach personalnych *Charakterystyki służbowej* Bromberga z dn. 23 sierpnia 1944 r. wynika, że 26 lipca 1944 r. objął on stanowisko dowódcy 3 Baonu Kursów Podchorążych Polityczno-Wychowawczych (Kursu Polityczno-Wychowawczego).

⁹⁰ H. Grynberg, op. cit., s. 157, 158.

⁹¹ M. Bilska, *Opinia o K – Janinie*, Warszawa 24.08.1949 r., IPN BU 0586/1590, jacket 1. Mówiąc o pracy Janiny P-K, Bilska twierdziła, że ta *będąc w II D.P. zajmowała stanowisko kronikarza Dywizji formalnie. Faktycznie robił za nią kpt. Bromberg, ona sama zaś nic nie robiła. Było to źródłem dowcipów w Sztabie Dywizji*. Z treści tej opinii uzyskanej przez organa Bezpieczeństwa widać antypatię relantki zarówno wobec J. P-K, jak i samego Bromberga.

⁹² Akta osobowe A. Bromberga, CAW. Nie wiadomo dokładnie, kiedy Szkoła Oficerów Polityczno-Wychowawczych 3 DP przekroczyła Bug – oddziały bojowe Dywizji wkroczyły na Lubelszczyznę 23 lipca.

⁹³ *Charakterystyka służbowa kapitana Bromberga Adolfa D-cy 3 Baonu Kursów Podchorążych P.W.*, 23.08.1944 r., CAW akta personalne A. Bromberga. Błędnie funkcję Bromberga w tym okresie, jako zastępcy dowódcy Batalionu Kursów Chorążych ds. polityczno-wychowawczych podaje Franciszek Kusiak w pracy *Oficerowie I Armii Wojska Polskiego w latach 1944–1945*, Wrocław 1987, s. 161.

⁹⁴ Zarówno w aktach personalnych Bromberga w CAW, jak i w teczce osobowej b. Archiwum KC Bromberg podał jako datę wstąpienia do PPR 1944 r., bez bliższych szczegółów. Działalność PPR w wojsku została formalnie ujawniona dopiero jesienią 1948 r. Do tego czasu w wojsku działali w sposób niejawni pełnomocnicy partii.